

Правові акти гетьманської влади як джерела права Лівобережної України першої половини XVIII ст.

Запропоновано теоретико-правовий аналіз правових актів гетьманської влади як джерел права, що діяли на території Лівобережної України в першій половині XVIII ст. Подана класифікація універсалів за галузево-правовою сферою дії.

Ключові слова: джерела права, Гетьманщина, Лівобережна Україна, правові акти гетьманської влади.

Предложен теоретико-правовой анализ правовых актов гетманской власти как первоисточников права, которые действовали на территории Левобережной Украины в первой половине XVIII в. Подана классификация универсалов согласно отрасле-право-вой сфере деятельности.

Ключевые слова: источники права, Гетьманщина, Левобережная Украина, правовые акты гетьманской власти.

Військово-політичний союз Козацької України та Московії 1654 р. та подальша примусова інтеграція Лівобережної України до складу Моско-вії на правах автономії привели до створення нового різновиду органів влади - автономної (місцевої) військово-адміністративної влади. Однак це була лише заміна назви колишніх самодостатніх та політично вдосконалених тогочасних органів центральної влади Козацької України періоду національно-визвольної боротьби середини XVII ст. Як і раніше, ними залишалися загальновійськова рада, гетьман і Генеральна військова канцелярія.

Отже, на чолі Лівобережної України в першій половині XVIII ст. стояв гетьман. Найвищий орган влади - загальновійськова рада - скликалася рідше, а згодом вона й зовсім зникає. Одна з причин цього явища - складність її скликання, тим більше, що порядок скликання, склад її учасників так і не були визначені. Важливі військово-адміністративні питання гетьман вирішував самовладно або з участю і допомогою Генеральної військової канцелярії.

Враховуючи той факт, що гетьман і Генеральна військова канцелярія фактично існували вимушено почергово протягом першої половини XVIII ст. та видавали схожі за своєю юридичною силою та змістом правові акти, а тому їх можна досліджувати у сукупності як акти гетьманської влади, оскільки чіткої паралелі між компетенцією у галузі нормотворчос- ті гетьмана і Генеральної військової канцелярії провести фактично неможливо.

Найбільш поширеними серед джерел права гетьманської влади були нормативні акти, що видавалися у формі універсалів, ордерів, листів, інструкцій, декретів і грамот [1, с. 297].

Метою статті є висвітлення правових актів гетьманської влади як джерел права, що діяли на території Гетьманщини в першій половині XVIII ст.

Теоретичною основою статті стали положення, які містяться у працях сучасних вчених у галузі історії держави і права України: О. І. Гуржія, П. П. Музиченка, О. В. Кузьминця, В. С. Калиновського, В. А. Смоля, А. С. Чайковського, В. А. Чеховича, О. О. Шевченка та ін; а також доробок відомих дореволюційних та радянських учених-істориків: М. П. Ва- силенка, О. Л. Окиншевича, С. В. Юшкова, А. І. Яковліва та ін.

Провідне місце серед правових актів гетьманської влади займали універсали. Універсал - термін, рецептований із римського права, найбільш поширеними енциклопедичним визначенням якого є: 1) письмовий розпорядчий акт адміністративно-політичного змісту, який в Україні в другій половині XVII - XVIII ст. видавали гетьмани, Генеральна військова канцелярія, іноді представники генеральної старшини і полковники [2, с. 211]; 2) офіційні акти державної влади України-Гетьманщини, які видавалися від імені гетьмана й Генеральної військової канцелярії та містили в собі закони та розпорядження [3, с. 184]. Дослідник історії українського права М. Є. Слабченко трактує універсали як односторонні акти гетьманської волі, які могли мати значення і закону, і підзаконного акта [4, с. 46]. Враховуючи теоретичні аспекти правознавства, можна сформулювати наступне визначення універсалу, а саме: це нормативно-правові акти гетьманської влади другої половини XVII - першої половини XVIII ст., котрі регламентували суспільні відносини шляхом встановлення (скасування або зміни) правових норм, визначали права й обов'язки конкретних учасників правовідносин, встановлювали ступінь відповідальності окремих осіб та суспільних станів за вчинені ними правопорушення.

Це була традиційна форма місцевих законодавчих актів, які приймалися ще у Запорозькій Січі, призначені для широкого загалу, щоб повідомити про певну справу. В Речі Посполитій прерогатива прийняття універсалів належала польському королю та коронному гетьманові. Наприкінці XVI ст. право приймати універсали - військові розпорядження - польський уряд поширив і на гетьманів козацького реєстрового війська. Уні - версали посвідчувалися королівською печаткою, яка разом з іншими відзнаками гетьманської влади (клейнодами) вручалася козацькому гетьманові представниками польського уряду [5, с. 204]. У діловодство універсал як правовий акт Козацької України запроваджений Б. Хмельницьким і побутував протягом усього існування Гетьманщини для звертання до народу, доведення до широкого загалу військових та адміністративних розпоряджень, наказів про мобілізацію війська, військові походи, про

призначення полковників та інших старшин, повідомлення про господарські і фінансові справи, про взяття під протекцію осіб і установ, про підтвердження наявних і надання нових земель, маєтків. Писалися вони здебільшого в Генеральній військовій канцелярії стисло, лаконічно, від імені гетьмана.

Універсали, що призначалися для широкого опублікування, доводилися до відома всього населення - козаків, селян, міщан і мали відповідні звернення: «Всему православному християнському народу духовного и мирского чинов в городе и во всех ме и селах того полку обретающемуся...» [7, с. 18]. Така широка публікація проводилася, зокрема, тоді, коли йшлося про обмеження і заборону селянських переходів, розшук та приймання втікачів - селян і солдатів, нові правила торгівлі тощо.

За невиконання норм універсалів або за порушення зроблених у них розпоряджень встановлювалися різні покарання. За своїм змістом універсали охоплюють найрізноманітніші сфери управління Україною і досить

повно відображають діяльність гетьманської влади. Саме вони були найбільш поширеними тогочасними правовими актами.

Дещо загальною, на наш погляд, є класифікація універсалів за призначенням, відповідно до якої вони поділялися на загальні та спеціальні. Загальні універсали відносилися до усього населення держави, стосувалися, як правило, поточного управління, прикладом таких може бути універсал гетьмана Д. Апостола від 19 січня 1728 р. про заборону продажу малоросійських ґрунтів [10, с. 67-68] тощо. Спеціальні універсали відносилися до окремих установ, станів чи груп населення, прикладами таких можуть бути: універсал І. Скоропадського від 5 червня 1713 р. про заборону використання на косовицю селян Прохорської сотні Ніжинського полку [11, с. 13]; універсал Генеральної військової канцелярії від 1746 р. про невтручання генеральної старшини полковників і сотників Стародубсько-го полку у справи Стародубського магістрату [12, с. 199] тощо. Останні становлять найбільшу кількість усіх універсалів, за змістом вони відображають різні сторони життя Лівобережної України, розкривають механізм діяльності гетьманської влади, але насамперед у них йдеться про господарські справи. Проте ця класифікація не може забезпечити повного та достатнього висвітлення усього масиву виданих того часу універсалів, а тому може використовуватися лише як додаткова.

З метою більш детального та повного висвітлення правових актів гетьманської влади, враховуючи окремі аспекти теорії права, що стосується дослідження джерел права, доцільною буде їх класифікація за предметом правового регулювання.

Зокрема, серед правових актів гетьманської влади можна виділити такі: ^ правові акти з військових питань та поточного управління; ^ правові акти із земельних питань, зокрема з приводу надання, підтвердження, успадкування, передачі, вирішення спірних питань та охорони права власності на земельні ділянки та майно; ^ правові акти, що визначали соціальне становище найбільш незахищених суспільних станів, зокрема селянства, козацтва, міщанства; ^ правові акти, що стосувалися розвитку господарства Лівобережної України, а саме з приводу розвитку різних галузей сільського господарства та промисловості, права на заняття окремими видами діяльності;

^ правові акти, що стосувалися розвитку міст та органів місцевого самоврядування; ^ правові акти, що регламентували судову систему Гетьманщини, серед яких виділили в окрему групу правові акти, що стосувалися протистояння гетьманської влади діяльності І Малоросійської колегії; ^ правові акти щодо розпорядження церковними справами, призначення та підтвердження духовних осіб; ^ правові акти ідеологічного спрямування.

Серед інших правових актів гетьманської влади, що були близькими до універсалів, є ордери та інструкції. Наближені до досліджуваного періоду визначення цих понять дає історик В. І. Горобець у своїй праці «Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.», а саме: ордер - розпорядження-сповіщення, спущене з вищої інстанції на місце, інструкція визначала статус службових та уповноважених осіб, містила офіційні регламентації щодо здійснюваних заходів, дій [15, с. 36]. Отже, гетьманські ордери - правові акти, що стосувалися вирішення конкретних питань суспільно-політичних відносин, а гетьманські інструкції - це правові акти, за якими визначався механізм реалізації рішень вищих органів влади, порядок діяльності судових органів, встановлювалися права та обов'язки службовців. Ордер та інструкція як правові акти гетьманської влади стають популярними з XVIII ст. і в більшості виходили з Генеральної військової канцелярії.

З XVIII ст. під впливом російської системи права провідним розпорядчим документом стає указ. Традиційна українська правова система такого джерела права не знала, і лише в монархічній Московії, а потім Російській імперії він існував як одне з основних джерел права та йменувався «іменний указ». Указ можна визначити як нормативно-правовий акт, що являв собою волевиявлення самодержавця і необмеженої влади монарха, за своєю юридичною природою мав силу закону. Однак у правовій системі Гетьманщини він знайшов своє місце як правовий акт Генеральної військової канцелярії, що фактично дублював іменні укази імператора, які стосувалися Лівобережної України, чи виконував посередницьку функцію між імператором та адресатом указу.

Проміжне місце між універсалами й указами у 30-х роках XVIII ст. займали листи. Асимілюючись із першими, вони йменуються «писаннями» і зберігають відповідні формули кліше в усіх клаузулах, починаючи із заголовної частини і завершуючи кінцевим протоколом. Зливаючись з указами, чимало листів еволюціонували в накази, чому сприяв запозичений з універсалів імператив «приказываем» та інструктивний виклад. У сучасному юридичному трактуванні лист у Гетьманщині - розпорядження адміністративно-політичного характеру, яке видавалося за підписом гетьмана [16, с. 307]. Гетьманські листи часто повідомляли про прийняті владою законодавчі акти та порядок введення їх у дію, а тому носили, як правило, характер підзаконного правового акта. Схожу правову функцію поряд з гетьманськими листами виконували грамоти. Як письмовий документ грамота набула широкого поширення в Русі і за доби феодалізму в Україні, проте вже з XV ст. набула лише змісту правового акта [17, с. 34].

Отже, в першій половині XVIII ст. у правовій системі Лівобережної України поряд із традиційними джерелами права Козацької України (звичаєве право, джерела права польсько-литовського походження) досить вагоме місце займали правові акти гетьмана та гетьманської влади, що свідчить про високий ступінь розвитку тогочасної національної правової системи України.

Таким чином, правові акти органів гетьманської влади відповідно до тогочасних тенденцій свідчать, що Лівобережна Україна першої половини XVIII ст. була наділена такою важливою ознакою автономної держави, як власна система права, основою якої були правові акти гетьманської влади. Достатньо повноцінні та структурно злагоджені правові акти регламентували всі сфери суспільного життя та забезпечували функціонування автономії України.

Список використаних джерел

1. Історія держави і права України : підруч. : у 3 т. / [за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка]. - Т. 1. - [кол. авторів : В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін.]. - К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. - 656 с.
2. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [голов. редкол. : Шемшученко Ю. С. та ін.]. - К. : Українська енциклопедія, 1998. - Т. 6 : Т-Я. - 2004. - 768 с.
3. Мала енциклопедія етностранознавства / [НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін.]. - К. : Генеза, 1996. - 942 с.
4. Слабченко М. Е. Центральные учреждения Украины XVII - XVIII вв. / М. Е. Слабченко. - Одесса, 1918. - 113 с.
5. Прус В. З. Універсали гетьмана як джерело права Лівобережної України другої половини XVII - першої половини XVIII ст. / В. З. Прус // Наук. вісн. Київ. нац. ун-ту внут. справ. - 2008. - № 3. - С. 201-207.
6. Крип'якевич І. Студії над державою Б. Хмельницького / І. Крип'якевич // Наукові записи товариства ім. Т. Г. Шевченка. - Львів, 1927. - С. 55-80.
7. Малиновський О. О. Огляд архівних матеріалів з історії західноруського та українського права, що переходять у Древлехранилищі Московського центрального архіву / М. П. Василенко // Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права. - Вип. 2. - К. : Друкарня УАН, 1926. - 171 с.
8. Источники малороссийской истории / [собранные Д. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским]. - М., 1858. - 480 с.
9. Акты, относящиеся к истории Западной России. - СПб., 1853. - 409 с.
10. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського / І. Ситий // Сіверянський літопис. - 1998. - № 5. - С. 67-83.
11. Гетьманські універсали з архіву Ніжинської полкової канцелярії, що зберігаються в ніжинському краєзнавчому музеї / О. Морозов // Київська старовина. - 1995. - № 2. - С. 11-17.
12. Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материалам на 19 частей / Собрано в Правительственном Сенате по малороссийской экспедиции 1786 г. // [Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые под ред. Н. П. Васелен- ка]. - Вип. 2. - Чернигов : Земский сборник Черниговской губернии, 1902. - 296 с.
13. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [голов. редкол. : Шемшученко Ю. С. та ін.]. - К. : Українська енциклопедія, 1998. - Т. 4 : Н-П. - 2002. - 720 с.
14. Юридична енциклопедія : В 6 т. / [голов. редкол. : Шемшученко Ю. С. та ін.]. - К. : Українська енциклопедія, 1998. - Т. 2 : Д-Й. - 1999. - 744 с.
15. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. : зб. документів ; упоряд., автор передмови В. Й. Горобець ; відп. ред. Л. А. Дубровіна. - К. : Наукова думка, 1993. - 392 с.
21. Юридична енциклопедія : В 6 т. / [голов. редкол. : Шемшученко Ю. С. [та ін.]. - К. : Українська енциклопедія, 1998. - Т. 3 : К-М. - 2001. - 792 с.
22. Гуржій О. І. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII - XVIII ст.) / О. І. Гуржій. - К. : Основа, 1994. - 47 с.